

ZACZĄTEK KOLEKCJI CYGANOLOGICZNEJ

Idea ochrony tradycyjnej kultury Cyganów, jej eksponowania w salach muzealnych, zrodziła się przed wiekiem. Paul Bataillard, francuski antropolog, na posiedzeniu Towarzystwa Antropologicznego w Paryżu, przedłożył w dniach 17 stycznia i 7 marca 1878 r. m. in. kilka uwag na ten właśnie temat¹. Ubolewa on, iż na wystawie światowej w Trocadero w tymże roku wyeksponowano zaledwie kilka przedmiotów prezentujących kulturę Cyganów². Snuje projekt pokazania namiotu, wozu i narzędzi pracy Kelderaszów wraz z żywymi mieszkańcami w ich codziennych strojach. Taki sposób uatrakcyjnienia wystaw był wówczas powszechny. Bataillard pragnąłby również pokazać innych przedstawicieli znanych mu szczepów cygańskich, a m. in. niezwykle odzianych Cyganów z Bośni³.

Propozycje Bataillarda były bardzo konkretne i przemyślane — m. in. zaproponował on hrabiemu Eugeniuszowi Zichy utworzenie muzeum lub przynajmniej sekcji cygańskiej w Peszcie, który w drugiej połowie XIX w. był europejskim centrum zainteresowania kulturą Cyganów⁴.

W dwa lata po wystawie paryskiej organizowano wielką wystawę etnograficzną w Kołomyi. Na czele komitetu organizacyjnego wystawy stał W. Przybysławski, którego kiedyś proszono o dostarczenie na paryską wystawę eksponatów cygańskich, a który tych eksponatów wówczas nie zdobył z braku zaufania u Cyganów. Teraz pamiętał jednak o tym, aby wystawa była pokazem wszelkich grup etnograficznych z prezentowanego terenu. I tak, obok Ormian, reprezentowani byli tam również Cyganie. Konkretnie zaś wystawiono „wyroby cygańskie i narzędzia używane do takowych” — jak podawał katalog wystawy⁵.

Do wzmożonego zainteresowania Cyganami w tym czasie przyczyniły się niewątpliwie nowe, masowe ich migracje. Były to barwnie odziane grupy Lowarów i Kelderaszów, napływające do Europy środkowej z Siedmiogrodu i Wołoszczyzny. Zostali oni tam uwolnieni w latach pięć-

¹ P. Bataillard, *Les Zlotars dits aussi Dzvonkars*, Paris 1878.

² *op. cit.*, s. 555.

³ *op. cit.*, s. 553.

⁴ *op. cit.*, s. 554.

⁵ *Katalog przedmiotów wystawy etnograficznej oddziału Czarnohorskiego Towarzystwa Tatrzańskiego...* otwarta została w dniu 15 września 1880 r. w Kołomyi, Lwów 1880, s. 17.

dziesiątych po kilku wiekach niewolnictwa. Przemierzając kolejne kraje, budzili wszędzie wielkie zainteresowanie, również i naukowców ⁶.

Na terenie polskim działał wówczas znakomity antropolog i etnograf — Izydor Kopernicki; właśnie na podstawie jego listów opracował Bataillard swoje wystąpienie cytowane wyżej. Badania Kopernickiego, a potem również Jana Rozwadowskiego, zwróciły uwagę uczonych polskich na tę tematykę. Stąd też zapewne w opublikowanym przez Bronisława Piłsudskiego, w 1911 r. pierwszym programie naukowym Muzeum Tatrzańskiego znalazło się miejsce dla Cyganów. Piłsudski w punkcie 26 owego programu postuluje, aby utworzyć osobny dział poświęcony współmieszkańcom Podhala — Cyganom i Żydom ⁷. Jak wiele innych sformułowanych ponad miarę ówczesnych (i późniejszych) możliwości — postulat ten nigdy nie został nawet w najdrobniejszej części zrealizowany.

O idei ochrony materialnych przejawów kultury cygańskiej w polskim muzealnictwie zapomniano na ponad pół wieku. Trwały natomiast mniej lub bardziej szczegółowe badania nad ich kulturą. Ich efektem była pewna ilość publikacji, a podsumowaniem — monograficzna praca J. Ficowskiego ⁸. W tym samym czasie również w innych krajach problematyki eksponowania cygańskiej kultury w sensie muzealnym nie podejmowano. Szczególne natężenie zainteresowania Cyganami nastąpiło w końcu lat sześćdziesiątych i na początku lat siedemdziesiątych. Do istniejącego już od 1888 r. Gypsy Lore Society dołączają kolejno powstające towarzystwa, organizacje, zrzeszenia o różnym profilu: misyjnym, socjalnym, naukowym etc. ⁹ Instytucje te wydają swoje czasopisma, w których niejednokrotnie spotyka się wzmianki o organizowanych tu i ówdzie wystawach o tematyce cygańskiej. Są to najczęściej wystawy fotograficzne, lub też autorskie, prezentujące twórczość artystyczną któregoś Cygana ¹⁰. Padają też głosy za utworzeniem muzeum cygańskiego lub przynajmniej, by jakieś muzeum objęło opieką tradycyjną kulturę Cyganów ¹¹.

Wspomniano już, że w Polsce pomysł eksponowania cygańskiej kultury odżył po półwieczu od opublikowania projektu Piłsudskiego. Otóż

⁶ zob. J. Ficowski, *Cyganie na polskich drogach*, Kraków 1965, rozdz. Inwazja Kelderaszów.

⁷ K. Malinowski, *Prekursorzy muzeologii polskiej*, Poznań 1970, s. 96.

⁸ Ficowski, *op. cit.*

⁹ O instytucjach zajmujących się problematyką cygańską zob. „Etnografia Polska”, t. XXII: 1978, z. 2.

¹⁰ Informacje na ten temat zamieszczają zwłaszcza „Études Tsiganes” (Paryż) i „Lacio Drom” (Rzym). Wystawy takie miały miejsce również w krajach socjalistycznych.

¹¹ zob. np. czasopismo szwajcarskie „Shartol”, 4: 1976.

w roku 1974, w tym samym miesiącu, ukazują się niezależnie dwa artykuły, które zwróciły uwagę na potrzebę ochrony kultury tej grupy mniejszościowej, zamieszkującej Polskę.

Pierwszy z artykułów, opublikowany przez L. Mroza w piśmie krajoznawczym jest propozycją utworzenia skansenu cygańskiego, wyposażonego w pełne zaplecze naukowo-badawcze. „Powinna to być placówka dokumentująca, eksponująca kulturę Cyganów, a zarazem udostępniająca ją ogółowi społeczeństwa”¹². Autor wysuwa śmiały projekt urządzenia ekspozycji w wielkim namiocie cyrkowym.

Drugi artykuł, niżej podpisanego, jest szczegółową propozycją objęcia ochroną tradycyjnego budownictwa Cyganów Karpackich¹³. Wymieniono w nim trzy warianty ochrony tego budownictwa: zachowanie całego osiedla cygańskiego *in situ*; zachowanie *in situ* wybranych obiektów; przeniesienie wybranych obiektów do skansenu. Każdy wariant jest nakreślony ze wskazaniem konkretnych obiektów i konkretnego skansenu, którym w tym przypadku miał być Sądecki Park Etnograficzny.

Koncepcja ta rozwijała się w dalszych, publikowanych przemysleniach¹⁴, nabierała coraz bardziej konkretnych kształtów, aby w roku 1976 zaowocować decyzją utworzenia w SPE sektora budownictwa cygańskiego¹⁵.

Pierwsze dwa obiekty (budynki mieszkalne) przeniesione z osady cygańskiej w Maszkowicach w 1978 r., zostały zrekonstruowane w roku 1980. Docelowo przewiduje się umieszczenie tu jeszcze dwu obiektów: Cygańskiej kuźni oraz rekonstrukcji pierwotnego mieszkania cygańskiego, jakie reliktoowo przetrwało do pierwszych lat powojennych¹⁶.

Z chwilą, kiedy zażegnana została obawa bezpowrotnego zniknięcia ostatnich tradycyjnych domów cygańskich, zabiegi autora koncepcji ochrony kultury cygańskiej poszły w kierunku zabezpieczenia pozostałych jeszcze tu i ówdzie cygańskich wozów¹⁷.

¹² L. Mróz, *A może pomyśleć i o Cyganach?*, „Gościńiec”, nr 2-3: 1974, s. 27-30.

¹³ A. Bartosz, *Chaty za wsią. W sprawie ochrony zabytków budownictwa cygańskiego*, „Ochrona Zabytków”, 105: 1974, z. 2, s. 129-133.

¹⁴ Tegoż: *Osada cygańska w Maszkowicach. Propozycja przeniesienia cygańskiej osady do skansenu w Nowym Sączu*, „Arkusze Muzealne Ziemi Krakowskiej”, 1975, s. 54-50; *Czy powstanie cygański skansen*, „Wieści”, nr. 50: 1976; *Uwagi na temat ekspozycji kultury Cyganów w warunkach skansenu*, Sanok 1978, s. 213-217; *Cygańskie domy do skansenu*, „Spotkania z Zabytkami”, 3: 1980, s. 75-76.

¹⁵ Protokół Rady Muzealnej z dn. 12 X 1976.

¹⁶ E. M. Długoszowie, *Osada cygańska w Sądeckim Parku Etnograficznym*, „Acta Scansenologica”, Nr 3 (w druku).

¹⁷ Bartosz, *Uwagi na temat ekspozycji...*, s. 217.

Jednocześnie zaś powstał pomysł zorganizowania wystawy obrazującej całokształt cygańskiej kultury oraz miejsca Cyganów w kulturze narodu polskiego. Wystawa pt. „Cyganie w kulturze polskiej” zorganizowana została przez Muzeum Okręgowe w Tarnowie w miesiącach maj-wrzesień 1979 r.¹⁸ Ze względu na rozmiary przedsięwzięcia, a także w związku z brakiem w muzeach polskich eksponatów cygańskich, stało się oczywiste, że część przedmiotów trzeba będzie zakupić. Tak powstał załączek kolekcji cyganologicznej, którą następnie postanowiono systematycznie uzupełniać.

Profil tej kolekcji, funkcjonującej w ramach działu etnografii, zakłada gromadzenie wszelkich rekwizytów z tradycyjnym życiem Cyganów związanych, a także najróżniejszych dokumentów, zdjęć, nagrań itp. źródeł do poznania historii i kultury tej grupy etnograficznej. Ponadto gromadzi się (także w ramach działu artystycznego) dzieła sztuki o tematyce cygańskiej, jak też wszelkie inne przekazy ikonograficzne.

W zespole realiów cygańskiego życia niewątpliwie najciekawsze są wozy (cyg. *vurdon*). Zakupiono ich dotąd pięć. Są to wszystko wozy typu wagonowego, tzw. ostrowskie. Używane one były do ostatnich lat cygańskich wędrówek, tzn. do 1964 r., kiedy to administracyjnie zakazano Cyganom w Polsce koczować¹⁹.

Wozy te są bardzo podobne. Ich rozmiary również. I tak maksymalna długość wozu waha się w granicach 4,84 - 5,15 m; maksymalna szerokość wynosi 2,10 - 2,15 m, a wysokość z kołami — 2,30 - 2,40 m. Jeden wóz jest nieco większy. Są to wozy lekkie, może je ciągnąć jeden koń. Wykonano je prawdopodobnie w warsztatach wielkopolskich a jeden — w Częstochowie. Wyprodukowane zostały w końcu lat pięćdziesiątych, a więc używane były niedługo. Osadzone są na gumowych kołach, resorowane, mają z przodu rozsuwane drzwi — co umożliwiało powożenie z wozu. Z boku posiadają odsuwane drzwi. Przód i boki są przeszkłone.

¹⁸ A. Bartosz, *Cyganie w kulturze polskiej. Komentarz do wystawy*. Tarnów 1979. Na temat wystawy wzmianki zamieściły niektóre czasopisma cyganologiczne: „Lacio Drom”, „Monde Gitan”, „Newsletter”, „Romano Pral”. Obszerniejszą recenzję zamieszczano w „Etudes Tsiganes” (J. B. Molin, *L'Exposition tsigane de Tarnow en Pologne, Etudes Tsiganes*”, 4: 1979, s. 30 - 33). Zob. też Anna Bartosz, *Cyganie i ich kultura — wystawa*, „Lud”, 64: 1980, s. 352 - 355.

W muzeum Etnograficznym w Krakowie w 1960 r. organizowano wystawę poświęconą sztuce mniejszości etnicznej zamieszkującej Polskę — Cyganów wówczas nie uwzględniono, M. Woleńska, *Wystawa sztuki ludowej zamieszkujących w Polsce Białorusinów, Litwinów, Rosjan, Słowaków, Ukraińców, Żydów*, Kraków 1960.

¹⁹ O cygańskich wozach zob. L. Mróz, *Wozy cygańskie*, „Polska Sztuka Ludowa”, 3: 1979, s. 77 - 94.

Z zewnątrz wozy są malowane na kolor biały lub brązowy. Powierzchnie rzeźbione w motywy roślinne i pomalowane na barwy: zielona, żółta, czerwona i niebieska. Dachy są wysklepione beczkowato, a na narożach pod dachem umieszczone są rzeźbione w kształt smoków wsporniki.

Wozy te wymagają drobnych zabiegów konserwatorskich, z wyjątkiem dwu — bardziej zniszczonych. Przewiduje się też rekonstrukcję drabinek na siano, zawieszonych w tyle wozu, których oczywiście brak. Wozy będą eksponowane z pełnym, ubogim zresztą, wyposażeniem.

Posiadany przez muzeum namiot (cyg. *buda*) został uszyty przez Cyganów polskich z grupy Galicjaków na wzór dawniej przez nich używanych. Składa się on z dwu prostokątnych płacht (cyg. *cera*). Większa, o wymiarach $3,60 \times 5$ m, zwana po prostu *cera*, zarzucana jest na konstrukcję złożoną z dwu *soch* (cyg.) wbitych w ziemię i położonego na nich drąga lub dyszla od wozu. Tył namiotu zakrywa druga płachta (cyg. *pałatuni cera*) o wymiarach 3×4 m, odpowiednio umocowana sznurami. W namiocie tym swobodnie stanie wysoki mężczyzna. Przód namiotu jest nie zakryty. Bywało, że tył namiotu przylegał do wozu, wówczas wóz stanowił podwyższone posłanie dla dzieci. Starsi spali na rozestawionych na ziemi pierzynach lub na rozpostartym sianie.

Interesującym eksponatem jest *desto* (cyg.) — długa laska z rzeźbionym w kształt ludzkiej głowy zakończeniem. Służyła ona do obrony. Jest rekonstrukcją, wykonaną przez Cygana polskiego z północnej Polski.

Kolekcję rekwizytów magicznych stanowi kilka przedmiotów wykonanych przez Cyganów Galicjaków. Są to przedmioty służące do czarowania: włosy — (cyg. *bała*), kostki — (cyg. *kokate*), diabełki — (cyg. *bengore*), a także korzenie jakiejś rośliny — (cyg. *vešitko draboro*).

W kolekcji znajduje się też suknia od estradowego stroju jednego z cygańskich zespołów artystycznych²⁰, kilka obrazów o tematyce cygańskiej, m. in. obraz ludowy, a także jeden, namalowany przez Cygana.

Jest też kilka wyrobów cygańskich kowali, elementy uprząży konskiej, a także ofiarowana niedawno przez Cyganów z Finlandii torba wykonana przez tamtejszą Cyganę.

Archiwum kolekcji cyganologicznej obejmuje zdjęcia, reprodukcje, przeźrocza, nagrania, płyty, a także bibliotekę. Muzeum utrzymuje też kontakty z większością instytucji cyganologicznych na świecie, czego efektem jest m. in. około 20 wydawnictw periodycznych, jakie tu do-

²⁰ W Muzeum Okręgowym w Gorzowie Wlkp. znajduje się zbiór strojów estradowych zespołu Terno. Liczy on kilkanaście kompletów, a gromadzony jest od 1977 r. Choć nie jest to kolekcja związana bezpośrednio z tradycyjną kulturą Cyganów, to jednak warto odnotować inicjatywę tamtejszego muzeum dla dokumentacji tej sfery działalności Cyganów.

cierają regularnie. Wśród fotografii jest sporo reprodukcji zdjęć rozproszonych po rozmaitych archiwach, bibliotekach, muzeach i innych zbiorach. Zamiarem inicjatorów kolekcji jest zebranie kopii wszelkich dokumentów związanych z historią Cyganów — część tych kopii już sprowadzono.

Zamierza się zebrane materiały publikować w formie oddzielnych wydawnictw. W planie najbliższym jest opracowanie bibliografii cygańskiej, ikonografii oraz dokumentów.

Natomiast jeśli chodzi o ekspozycję, to przez najbliższy okres w sezonie letnim eksponowane będą zgromadzone na dziedzińcu muzealnym wozy. Stałą ekspozycję, w formie niewielkiego skansenu cygańskich wozów, urządzi się przy oddziale etnograficznym Muzeum Okręgowego, który mieścić się będzie w centrum miasta, w XVIII-wiecznym zajeździe — na którego zapleczu znajduje się obszerny ogród. Otwarcie tej stałej ekspozycji przewidziane jest na rok 1983.

Warte podkreślenia jest, że tarnowska kolekcja cyganologiczna stanowić będzie jedyny tego typu zbiór muzealny. Ekspozyty związane z tradycyjną kulturą Cyganów znajdują się bowiem w muzeach tylko przypadkowo, i to w pojedynczych egzemplarzach.

Jedynie cygańskie wozy prezentowane są w stałych ekspozycjach kilku muzeów zachodnich.

Tak na przykład kolorowy, rzeźbiony wóz na drewnianych kołach ogumowanych stoi w ekspozycji skansenowskiej w Welsh Folk Museum w St. Fagans w Walii. Inny wóz, w Worcestershire County Museum w Hartlebury Castle, zbudowany około 1920 r. jest typem używanym powszechnie przez cyrkowców i innych ludzi wędrownych profesji. Takimi samymi podróżowali Cyganie, można więc traktować go również jako eksponat cygański. Jest to niezwykle bogato rzeźbiony wóz malowany w złote ornamenty na zielonym tle²¹.

Wóz cygański znajduje się też w jednym z muzeów francuskich, mianowicie w regionalnym muzeum etnograficznym w Drame w departamencie Romans-sur-Isere. Jest to mało zdobny z zewnątrz wóz, na drewnianych kołach; natomiast wewnątrz ma urządzone bardzo stylowo, w konwencji secesji. Mieści ono m. in. żeliwny piecyk, lustra na ścianach i wbudowane w ściany szafki.

²¹ C. H. Ward-Jackson, *The English Gypsy Caravan*, Newton Abbot 1973, podaje w wykazie kolekcji, w których znajduje się egzemplarze cygańskich wozów, ponadto 4 muzea: City Museum, Bristol; County Borough Museum, Reading; Folk Museum of Yorkshire Life, York; Mary Arden House, Stratford-on Avon, Hartlebury Castle. Nie udało się ustalić, jakie to wozy, i czy znajdują się w ekspozycji.

ADAM BARTOSZ

A GERM OF GYPSY COLLECTION

(Summary)

The present article comprises hitherto existing propositions regarding protection of material elements of Gypsy culture. This idea has been materialized in the late 70s. At that time a sector of Gypsy architecture had been started in the open-air museum in Nowy Sącz. Whereas in the museum in Tarnów an exhibition concerning Gypsy culture and history as well as their role in the national culture of Poland was organized. After the closure of this exhibition in 1979, the exhibits became an embryo of a new collection of the Regional Museum in Tarnów. This collection is to be systematically completed and a permanent exhibition on Gypsies is supposed to be organized. So far, among others, the following exhibits have been gathered: wagons, tents, various objects and gadgets connected with Gypsies' everyday life as well as pictures and documents.